

ทฤษฎีการสอนจริยธรรม

The Buddha's Method of Teaching Ethics

- **ดร.ประยูร วงศ์จันทร์**
- อาจารย์ประจำคณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์
- มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
- E-mail: prayoon__nam@yahoo.co.th

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษา วิเคราะห์ และสังเคราะห์วิธีการสอนจริยธรรมของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาลในประเด็นหลักการสอนทั่วไป หลักพื้นฐานในการสอน วิธีในการสอนจริยธรรม รูปแบบการสอน และเทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า อันเป็นวิธีการที่พระองค์ทรงเผยแผ่พระธรรม หรือทรงสอนเหล่าสาวกทั้งหลายให้เกิดจริยธรรมหรือบรรลุนิพพาน ซึ่งจะเป็ประโยชน์ในการประยุกต์ใช้การแก้ไข้ปัญหาการสอน หรือการปลูกฝังจริยธรรมในปัจจุบันให้มีประสิทธิภาพต่อไป

คำสำคัญ: จริยธรรม วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า

Abstract

The purpose of this article was to study, analyze and synthesis ethics teaching methods and techniques used by the Buddha in Buddhist time. Of particular interest are the teaching methods he used to teach general principles, basic principles, ethics, and the Buddha's teaching method in enhancing the Dhamma, or teaching his disciples ethical practice and attainment of highest truth. That method can be applied for teaching ethics or for effectively cultivating ethical values.

Keywords: Ethics, The Buddha's Teaching Method

บทนำ

ปัจจุบันการศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทยได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะวิธีการเผยแผ่ หรือวิธีการสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการพัฒนาจริยธรรม อันเป็นแนวทางที่จะช่วยให้วิธีการดำเนินชีวิตไปสู่อุดมการณ์ที่ดีที่คาดหวังไว้ในที่สุด โดยทั่วไป วิธีการสอนของพระพุทธเจ้านับว่าเป็นวิธีการสอนที่พระองค์คิดค้นขึ้นมาและได้ทดลองใช้ให้เห็นผลมาแล้วตั้งแต่ครั้งพุทธกาล แต่ปัจจุบันกระบวนการสอนด้านจริยธรรมดูเหมือนว่าจะมีปัญหาใหญ่เมื่อมองจากสายตาของผู้ให้การศึกษาและผู้เรียน ทั้งนี้ก็เพราะหลักการสอนมีลักษณะที่เป็นนามธรรมทั้งมีนัยลึกซึ้ง จึงจำเป็นต้องมีการตีความหรืออธิบายขยายความถึงวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าให้เป็นที่กระจ่างชัดยิ่งขึ้น ผู้เขียนจึงได้เขียนบทความนี้ขึ้น โดยอาศัยการศึกษา วิเคราะห์ และสังเคราะห์ เอกสารของพระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2532) วคิน อินทสระ (2523) พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตญาโณ) (2521) พระมหาแหวนทอง ปุณฺณาคโม (บุญคำ) (2540) และแสง จันทร์งาม (2526) เพื่อศึกษาวิธีการสอนจริยธรรมของพระพุทธเจ้า อันจะเป็นประโยชน์ในการสอนจริยธรรมในปัจจุบันและสามารถนำวิธีการสอนแบบต่างๆ มาประยุกต์ใช้กับการเรียนการสอนจริยธรรมต่อไป

หลักการสอนทั่วไปของพระพุทธเจ้า

1. การสอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม
พระพุทธเจ้าทรงสอนจริยธรรมแก่สาวกโดยมุ่งหวังให้เกิดประโยชน์และความสุขต่อผู้ฟังอย่างแท้จริง ในฐานะที่พระองค์เป็นครูสอนจึงพร้อมไปด้วยเนื้อหาการสอนหลายวิธี ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความรู้อ

ความเข้าใจ สามารถนำไปใช้ในชีวิตของตนและสังคมได้ เนื้อหาที่ทรงนำมาสอนประการหนึ่ง คือ สอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม หรือสอนจากสิ่งที่เห็นได้ง่ายไปสู่สิ่งที่เห็นได้ยาก

2. การสอนลุ่มลึกไปตามลำดับ พระพุทธเจ้าทรงสอนลุ่มลึกลงไปตามลำดับขั้นของเนื้อหาแห่งธรรมะ โดยยึดหลักค่อยเป็นค่อยไป ไม่ทรงเร่งรัดจนเกินไป สอนไปตามลำดับขั้นตอน พระองค์ทรงถือเอาเรื่องการแสดงธรรมไปตามลำดับขั้นว่าเป็นเรื่องสำคัญอยู่ ดังที่ได้ตรัสกับพระอานนท์ว่า “ดูก่อนอานนท์ การแสดงธรรมแก่ผู้อื่นไม่ใช่ทำได้ง่าย ภิคุเมื่อจะแสดงธรรมแก่ผู้อื่นพึงตั้งธรรม 5 ประการ คือ ภิคุพึงตั้งใจว่า เราจักแสดงธรรมไปโดยลำดับ เราจักแสดงธรรมอ้างเหตุผล เราจักแสดงธรรมอาศัยความเอ็นดู เราจักเป็นผู้ไม่เพ่งอามิสแสดงธรรม และเราจักไม่แสดงให้กระทบตนเองและคนอื่น” (พระวินัยปิฎก จุลวรรค ภาค 2. 7/250 อ้างถึงใน พระมหาแหวนทอง ปุณฺณาคโม, (บุญคำ), 2540: 27-28)

3. การสอนให้ผู้ฟังรู้ยิ่งเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น พระพุทธเจ้าทรงตระหนักเสมอว่า หากสิ่งใดที่ผู้ฟังรู้และเข้าใจดีอยู่แล้ว พระองค์จะไม่เสียเวลาหยิบยกมาแสดง หรือสอนอีก เพราะทรงเห็นว่าไม่มีความจำเป็นอะไร แต่จะทรงสอนเฉพาะเนื้อหาที่สำคัญต่อผู้ฟังนั้นๆ เนื่องจากทรงทราบว่าผู้ฟังบางคนมีอุปนิสัยดีพร้อมไปด้วยปัญญาบารมีเกื้อหนุน ได้ยินได้ฟังธรรมะเพียงเล็กน้อยจากผู้สอนที่เป็นบัณฑิตก็สามารถเข้าสู่คลองแห่งกุศลธรรมได้เอง บางคนเป็นผู้หนาไปด้วยอกุศลธรรม แม้ได้คบหากับบัณฑิตก็ไม่ได้รับประโยชน์อันใดเลย ยังคงไม่รู้อะไรอยู่อย่างเคย หรือบางครั้งอาจเป็นปฏิปักษ์กับครูผู้สอนก็มี พระองค์ทรงเปรียบพวกเขาเป็นเช่นทัพพี ไม่อาจจรรัสแกงได้ ด้วยอาการที่พระองค์ทรง

สอนเพื่อให้ผู้ฟังรู้อย่างเห็นจริง พระองค์จึงทรงตั้งอยู่ในฐานะของกัลยาณมิตรทั้ง 7 ประการ คือ เป็นผู้น่ารัก น่าเคารพ น่ายกย่อง เป็นที่ปรึกษาที่ดี อดทนต่อถ้อยคำ พูดถ้อยคำลึกซึ้ง และไม่ชักนำในทางไม่ดี

4. การสอนตรงตามหลักเนื้อหาต่างๆ

พระพุทธเจ้าทรงทราบความเหมาะสมพอดีในตัวผู้ฟังและสิ่งแวดล้อมของเขาเป็นอย่างดี เนื้อหาที่ทรงสอนมีมากมาย แต่สามารถสรุปได้เป็นไตรสิกขา 3 ประการ ได้แก่ ทรงเริ่มต้นแต่การสอนเรื่องอริสัจสี่กขา หมายถึง การบริบูรณ์ด้วยกาย วาจา และใจของผู้ฟัง จากนั้นทรงสอนให้เขาได้หันกลับเข้าไปศึกษาเรื่องของจิตใจ คือ อริจิตตสิกขา ซึ่งเป็นขั้นสูง และละเอียดซับซ้อนกว่าข้อแรก และท้ายสุดทรงสอนอริปัญญาสิกขา หมายถึง การศึกษาเรื่องของปัญญา เป็นหลักการขั้นสูงสุดแห่งการศึกษาของพระองค์ เพราะตัวปัญญาเป็นตัวที่จะแก้ปัญหาต่างๆ อันเกิดจากราคะ โทสะ และโมหะ เสียได้ ดังนั้น หลักการนี้เป็นระบบปฏิบัติธรรมที่สมบูรณ์สามารถครอบคลุมเนื้อหาของมรรคแปดได้ทุกข้อ

5. การสอนมีเหตุผลที่ผู้ฟังตรงตามเห็นได้จริง พระพุทธเจ้าแสดงธรรมไม่ยากและไม่ง่ายจนเกินไป จนถึงขนาดว่าผู้ฟังไม่จำเป็นต้องเสียเวลาตรีกตรองก็อาจทราบได้ พุทธวิธีสอนซึ่งยึดหลักการสอนระหว่างความยากเกินไป กับความง่ายเกินไป ทรงยึดหลักทางสายกลาง โดยคำสอนส่วนมากมักเน้นให้ผู้ฟังใช้ปัญญาพิจารณาด้วยตนเอง

6. การสอนอย่างรับรองผล พระพุทธเจ้าทรงสอนอย่างรับรองผลต่อผู้ฟังทุกครั้งที่ทรงสอน เพื่อสร้างความเชื่อมั่นแก่ผู้ฟังให้เกิดศรัทธาปสาทะในตัวผู้สอนผู้เป็นครู ทั้งยังเป็นการเตือนให้ผู้ฟังได้

เตรียมพร้อมที่จะฟังคำสอนของพระองค์ หลักการสอนแบบนี้ นับว่าเป็นพุทธนิยาม พระองค์ทรงใช้ตั้งแต่เมื่อครั้งแรกที่เสด็จไปโปรดเหล่าปัญจวัคคีย์ โดยพระองค์ทรงรับรองผลแห่งการสอนเสียก่อนก่อนที่จะทรงแสดงธรรม และทรงรับรองผลการสอนหลังจากที่ทรงแสดงธรรมแล้ว เพื่อที่จะย้าให้ผู้ฟังหมดความสงสัยในสิ่งที่ได้ยินได้ฟังมาแล้ว

7. การสอนในสิ่งที่มีความหมาย พระพุทธเจ้าทรงสอนในสิ่งที่มีความหมายต่อผู้ฟังทุกระดับชั้น ไม่ทรงสอนในสิ่งที่ไร้ความหมายต่อผู้ฟัง เพราะประโยชน์จากความหมายแห่งธรรมที่ทรงสอนย่อมอำนวยผลต่อผู้ฟังได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากพระองค์ทรงทราบว่า มนุษย์ทุกคนจะพูดจะคิดหรือจะทำอะไร ก็ล้วนแต่จะแฝงไปด้วยความหมายทั้งนั้น ไม่ว่าจะเป็นการเป็นอยู่ การทำมาหาเลี้ยงชีพ การศึกษา เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ เพราะทรงมีลักษณะเป็นกาลวาที (พูดถูกกาลเวลา) ลัจวาที (พูดเรื่องที่เป็นจริง) ภูตวาที (พูดในเรื่องที่มีอยู่จริง) อัตถวาที (พูดในสิ่งที่เป็นประโยชน์) ธรรมวาที (พูดในสิ่งที่เป็นธรรมะ) และวินยวาที (พูดในเรื่องที่เป็นวินัย)

8. การสอนที่จำเป็นและเหมาะสมกับผู้ฟัง พระพุทธเจ้าทรงนำเอาหลักธรรมต่างๆ มาสอนสาวก เฉพาะส่วนที่มีความจำเป็นและเหมาะสมพอดีกับวุฒิภาวะของผู้ฟัง เพื่อจะให้เกิดผลดีต่อการสอนอย่างแท้จริง พระองค์ไม่ได้สอนผู้ฟังด้วยภูมิปัญญาที่พระองค์ได้ตรัสรู้มาทั้งหมด แต่ทรงหยิบยกเอาเฉพาะปัญญาส่วนที่ทรงเห็นว่าเหมาะสมพอดีต่อผู้ฟังมาสอน ซึ่งเป็นความสมดุลกันระหว่างสิ่งที่ให้กับผู้รับ จึงทำให้การสอนประสบผลดี โดยพระองค์ไม่ถือเอาความถูกอกถูกใจของใครมาเป็นบรรทัดฐานในการแสดงธรรม ทรงถือเอาความเหมาะสมเป็นหลัก

หลักพื้นฐานในการสอนของพระพุทธเจ้า

1. การคำนึงถึงความแตกต่างของผู้ฟัง
ก่อนที่จะลงมือสอนใครๆ พระพุทธเจ้ามักจะทรงทราบประวัติของเขามาก่อน แล้วจึงลงมือสอนเขาไปตามลำดับขั้นตอน เหมือนกับที่ได้ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีบุคคล 4 จำพวกปรากฏอยู่ในโลก คือ อุกมฏัตถุญญ ผู้อาจรู้ธรรมแต่พอทำนยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดง วิปจิตถุญญ ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อทำนยอธิบายความแห่งหัวข้อธรรมนั้นเนยยะ ผู้พอแนะนำได้ และปทปรมะ ผู้แนะนำได้ยากเหลือเกิน” จะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงทราบถึงความแตกต่างของผู้ฟัง จึงถือได้ว่าพระองค์สอนผู้ฟังโดยไม่ยากเย็น เพราะพระองค์ทรงทราบถึงความต้องการของผู้ฟังว่า ต้องสอนธรรมประเภทใด แล้วทรงแสดงธรรมประเภทนั้นต่อผู้ฟัง ให้เกิดผลแห่งการสอนไปในทางดี เปรียบดังนายแพทย์ผู้มีความสามารถชำนาญในการรักษาโรคต่างๆ ตรวจพบสมมติฐานของโรคนั้นๆ แล้วย่อมรักษาโรคนั้นๆ ให้หายได้ฉับไฉน พระพุทธเจ้าก็ฉับไฉน

2. การปรับแนวการสอนให้เหมาะสมกับผู้ฟัง
พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธกิจข้อหนึ่งซึ่งมีความสำคัญยิ่ง นั่นคือ พระองค์จะใคร่ครวญดูผู้ฟังที่พระองค์จะเสด็จไปโปรดในเวลาใกล้รุ่งของทุกวัน เมื่อทรงทราบชัดแล้ว พระองค์จึงจะดำเนินการสอนผู้นั้นต่อไป แต่ก่อนที่จะสอนทุกครั้ง พระองค์จะต้องทราบภูมิหลังแห่งความรู้ของผู้ฟังทั้งในด้านศาสนา การศึกษา เศรษฐกิจ และสังคม ว่าเป็นอย่างไร และพระองค์ทรงปรับแนวการสอนให้เหมาะสมกับผู้ฟัง เพราะผู้ฟังแต่ละคนย่อมมีความแตกต่างกันในหลายๆ ด้าน พระองค์จึงต้องปรับแนวการสอนรูปแบบต่างๆ เพื่อให้เข้ากับบุคคลและ

สถานการณ์ ซึ่งก็แล้วแต่กรณีไป ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงปรับแผนการสอนอยู่เสมอ จึงมีสวนสำคัญในความสำเร็จในการสอนของพระองค์

3. การคำนึงถึงความพร้อมของผู้ฟัง
พระพุทธเจ้าทรงถือเอาเรื่องความพร้อมของผู้ฟังเป็นเรื่องสำคัญ พระองค์ถือเอาความสุกงอม หรือความแก่รอบแห่งญาณของผู้ฟังแต่ละบุคคล ก่อนที่จะลงมือสอนทุกครั้งว่า ในช่วงเวลานั้นจิตใจของเขาน้อมมาสู่การฟังหรือไม่ ธรรมะเรื่องอะไรจึงจะเหมาะสมกับพื้นฐานความรู้ของผู้ฟังนั้นๆ จะเห็นได้ว่า การสอนจะได้ผลดีหรือไม่ ประการหนึ่งอยู่ที่ความพร้อมของผู้ฟัง พระองค์ทรงถือเอาความพร้อมของผู้ฟังเป็นส่วนประกอบสำคัญ ดังนั้นลักษณะที่ดีประการหนึ่งของครูผู้สอน ก็คือ การคำนึงถึงความพร้อมของผู้ฟังทั้งทางร่างกาย และจิตใจ

4. การให้ผู้ฟังได้มีโอกาสร่วมกิจกรรมการสอน
พระพุทธเจ้าทรงสอนโดยการเปิดโอกาสให้ผู้ฟังได้ร่วมกิจกรรมการสอนด้วย โดยจะเห็นได้จากรูปแบบการสอบถามและตอบปัญหาต่างๆ ซึ่งพระองค์จะเป็นผู้ถามปัญหาในหัวข้อที่จะสอนนั้น แล้วเปิดโอกาสให้ผู้ฟังตอบปัญหานั้นตามลำดับ ซึ่งการสอนแบบนี้ดำเนินไปในรูปแบบที่ผู้ฟังกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกันในการแสวงหาความจริง โดยให้มีการแสดงความคิดเห็นตอบโต้โดยเสรี

5. การให้ผู้ฟังลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง
พระพุทธเจ้าทรงสอนผู้ฟังซึ่งมีการเรียนรู้ได้เชิงซ้ากว่าคนทั่วไป ส่วนมากแล้วพระองค์มักสอนโดยการให้ผู้ฟังลงมือปฏิบัติในขณะนั้น เพื่อให้ผู้ฟังได้เกิดการเรียนรู้ เข้าใจจำได้แม่นยำและได้ผลดียิ่งขึ้น

6. การเอาใจใส่ต่อผู้ฟังเป็นรายบุคคล
 พระพุทธเจ้าเป็นครูของโลก พระองค์สอนมนุษย์ทั้งหลายเพื่อให้เกิดประโยชน์สุขอย่างไพบูรณ์ ทรงมุ่งสอนผู้ฟังเป็นรายๆ ไป แม้บางครั้งอาจมีผู้ฟังธรรมมากมาย แต่ก็ทรงแสดง หรือสอนในหัวข้อที่เหมาะสมกับผู้ฟังรายใดรายหนึ่งที่พระองค์มุ่งสอนอยู่เท่านั้น ส่วนผู้ฟังที่อยู่ในกลุ่มนั้นก็ย่อมได้ฟังเรื่องนั้นๆ ไปด้วย ซึ่งเขาอาจได้บรรลุธรรมด้วยก็ได้ การสอนลักษณะนี้ พระองค์ทรงถือเป็นพุทธกิจที่สำคัญประการหนึ่ง ถ้าผู้ฟังรายใดที่พระองค์ทรงเล็งเห็นแล้วว่า เขาคือรายต่อไปที่พระองค์จะสอน แม้ว่าจะยากลำบากหรือไกลเพียงใด พระองค์ก็จะเสด็จไปสอนเขาให้ได้ การที่พระองค์ทรงเอาใจใส่ผู้ฟังเป็นรายๆ ไป ถือได้ว่าพระองค์สอนอย่างมีเป้าหมาย คือ มีขอบเขตจำกัดพอเหมาะพอดี ซึ่งน่าจะได้ผลดีกว่าการสอนที่ขาดจุดมุ่งหมายอย่างแน่นอน

7. การให้โอกาสแก่ผู้ฟังผู้ด้อยโอกาสกว่าคนอื่น
 พระพุทธเจ้าไม่ทรงคำนึงถึงความเหนียวยากลำบากของพระองค์ในการที่จะเสด็จไปสอนผู้ฟังให้ละชั่ว ประพฤติดี ทรงให้โอกาสแก่ผู้ฟังทุกคนเสมอๆ ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นคนดี ไม่สมประกอบ บुरุษผู้เป็นโรคสังคมารังเกียจ ภิกษุผู้เป็นไข้ใกล้มรณภาพ และแม้แต่จอมโจรผู้นำหาวาดกลัวอย่างองคุลีมาล แสดงให้เห็นว่าพระองค์ให้โอกาสแก่ผู้ฟังเพื่อจะได้รับการสอนจากพระองค์เสมอๆ บุคคลเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นผู้อาภัพที่อาจหาครูอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรมาสอนไม่่ง่ายนัก เพราะครูสอนอาจไม่รู้ขอบข่ายการสอนที่ผู้ฟังเหล่านั้นต้องการได้

พุทธวิธีในการสอนจริยธรรม

1. การเริ่มต้นที่เหมาะสม พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการเริ่มต้นที่เหมาะสมแก่กรณี ทั้งนี้เพื่อเตรียม

ผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟังการสอนของพระองค์ก่อนเสมอ การสอนที่ดีจะต้องมีการเริ่มต้นที่ดีด้วย เพราะการเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจและนำเข้าสู่เนื้อหาได้ พระพุทธเจ้ามีวิธีการเริ่มต้นที่น่าสนใจมาก โดยปกติพระองค์จะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมที่เลยเถิด แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้าด้วยเรื่องที่เขาสนใจดีหรือสนใจอยู่ จึงถือได้ว่าสาเหตุที่พระองค์ประสบผลสำเร็จในการสอน ก็เพราะไม่ทรงมองข้ามความแตกต่างของผู้ฟังแล้วทรงเลือกหาวิธีเริ่มต้นสอนในเรื่องที่ผู้ฟังรู้เป็นอย่างดีอยู่ก่อนแล้ว พระองค์จึงค่อยชักนำเข้าสู่หลักธรรมในภายหลัง

2. การสร้างบรรยากาศในการสอน
 พระพุทธเจ้าทรงสร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง ให้เกิดความเพลิดเพลิน ไม่ให้เกิดความตึงเครียด ไม่สร้างสถานการณ์ให้อึดอัด และทรงให้เกียรติแก่ผู้ฟังทุกคนเสมอๆ

3. การสอนโดยมุ่งเนื้อหาแก่ผู้ฟัง
 พระพุทธเจ้าประสงค์ทุกครั้งที่ทรงสอนก็เพื่อที่จะให้ผู้ฟังให้เข้าใจถึงหลักเนื้อหาต่างๆ กล่าวคือ ตัวคำสอนซึ่งก็หมายถึงปัญญาเครื่องตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณนั่นเอง แม้บางครั้งจะมีผู้ฟังเข้ามาทูลถามถึงลัทธิต่างๆ ว่าผิดหรือถูก พระองค์จะไม่ทรงตัดสินเลยในขณะนั้น แต่จะถือโอกาสแสดงธรรมของพระองค์ให้เขาฟัง แล้วให้ผู้ฟังนั้น ๆ กลับไปตัดสินใจเอาว่า ลัทธิต่างๆ อันไหนผิดอันไหนถูก พระองค์ทรงสอนโดยมุ่งเอาเนื้อหาเป็นหลักและมุ่งให้เกิดประโยชน์ต่อตัวผู้ฟัง เป็นที่ตั้ง แม้จะมีผู้ถามปัญหาต่างๆ ซึ่งเป็นปัญหาที่พระองค์เห็นว่า มีเนื้อหาสาระหรือไม่ แต่พระองค์จะทรงขอรับรองให้ทุกปัญหานั้นๆ ไว้ก่อน แล้วตรัสให้ผู้ฟังหันเหความ

สนใจมาสู่การสอนของพระองค์เสียก่อน แล้วค่อยให้ผู้ฟังประมวลเอาความรู้ที่ได้จากการสอนของพระองค์ไปตัดสินใจปัญหานั้นว่าผิดหรือถูกต่อไป

4. การสอนโดยเคารพ พระพุทธเจ้าทรงสอนสาวกด้วยความเคารพ คือ พระองค์ทรงสอนด้วยการเอาพระทัยใส่ในการสอนทุกครั้ง ด้วยทรงระลึกอยู่เสมอว่า สิ่งที่พระองค์กำลังสอนอยู่นั้นเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อผู้ฟัง ไม่ทรงมองว่าผู้ฟังเป็นผู้ต่ำต้อย หรือโง่เขลา และทรงถือว่างานคือการสอนเป็นงานสำคัญ หาใช่ว่าสอนสักแต่ว่าสอนเท่านั้น ด้วยเหตุที่พระองค์ซึ่งผู้เป็นครูสอนทรงมีความเคารพในธรรมอยู่ก่อนแล้ว ย่อมอำนวยความสะดวกต่อผู้ฟังเป็นอย่างมาก เพราะผู้ฟังย่อมได้ฟังสิ่งอันเป็นแก่นสารจากพระองค์ผู้เคารพในธรรมโดยตรง

5. การสอนด้วยอาการสุภาพ พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยอาการอันสุภาพ นุ่มนวล สละสลวยต่อผู้ฟังเสมอทั้งหมด เพราะพระองค์มีพระทัยอันไม่ระคนกับกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งทางพระวรกาย พระวาจา และพระทัย โดยพระองค์ทรงมีพระดำรัสนุ่มนวลชวนให้ผู้ฟังอยากติดตามอยู่เสมอ ไม่หยาบคายหรือกระด้างต่อผู้ฟัง ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงมีพระอาการสุภาพนี้เอง จึงทำให้บรรดาผู้ฟังยอมรับฟังโอวาทที่ตรัสสอนอย่างไม่มีรู้สึกเบื่อหน่าย

6. การสอนอย่างละมุนละม่อม พระพุทธเจ้าทรงสอนอย่างละมุนละม่อมต่อผู้ฟัง ส่วนมากแล้วพระองค์จะใช้วิธีนี้กับผู้ฟังที่มีความหวาดกลัว หรือเกิดความสังเวชสลดหดหู่ใจเป็นอย่างมาก รวมทั้งผู้ฟังผู้มีจิตใจไม่สงบ ผู้มีใจกำลังเร่าร้อนหรือทุกข์หนัก เพื่อให้เขาเกิดความสบายใจหรือจิตใจสงบลงมาเสียก่อนแล้วค่อยถือโอกาสแสดงธรรมต่อผู้ฟังนั้น ถ้าพระองค์ทรงสอนเขาในขณะที่ใจเขากำลังหุนหัน

พลันแล้วแล้วไซ้ ผลอันเลิศอันเกิดจากการฟังก็คงไม่เกิดขึ้น แต่อาศัยการสอนอย่างละมุนละม่อมนี้เองเข้าช่วยจึงทำให้เกิดผลดีทุกครั้งไป

7. การสอนด้วยวิธีรุนแรง พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยวิธีรุนแรง ที่พระองค์ทรงเลือกสอนวิธีนี้ก็เพื่อจะให้เข้ากับอุปนิสัยความต้องการของผู้ฟัง ผู้ชอบความรุนแรงเป็นที่ตั้ง ดุจนายช่างเหล็กมักจะตีเหล็กในขณะที่เหล็กกำลังร้อน พระองค์ทรงใช้วิธีสอนด้วยพระวาจาที่รุนแรง เพื่อกระตุ้นให้ผู้ฟังเกิดความสำนึกในสิ่งที่พระองค์กำลังสอนอยู่นั้น โดยเฉพาะผู้ฟังประเภทที่มีอุปนิสัยไม่สงบเสงี่ยม

8. การสอนอย่างขอร้องวิงวอน พระพุทธเจ้าทรงสอนอย่างขอร้องวิงวอนต่อผู้ฟัง ด้วยทรงมุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจกับตัวของผู้ฟังนั่นเอง ซึ่งส่วนมากแล้วพระองค์จะสอนสำหรับผู้ฟังผู้มีจิตใจสูงขึ้นมาอีกระดับหนึ่ง อย่างผู้ฟังที่เป็นพระภิกษุผู้ซึ่งมีความประพฤติปฏิบัติดีกว่คนทั่วไปอยู่แล้ว พระองค์ทรงสอนโดยการวิงวอนขอร้อง เราจะสังเกตได้จากพระพุทธพจน์ที่ตรัสสอน ซึ่งมักจะขึ้นต้นด้วยคำว่า “ขอจง”...และคำลงท้ายมักมีคำว่า “เถิด” เสมอไป

รูปแบบการสอนของพระพุทธเจ้า

1. การสอนแบบธรรมสภาภิจา พระพุทธเจ้าทรงสอนแบบธรรมสภาภิจา หรือแบบสนทนาบ่อยครั้งมากพอๆ กับการสอนวิธีอื่นๆ โดยอาศัยการสนทนากันในเรื่องราวที่ผู้ฟังกำลังอยู่ในขณะนั้น แล้วค่อยทรงชักนำเข้าสู่การสนทนาธรรมชั้นลึกซึ่งไปตามลำดับ

2. การสอนแบบบรรยาย ส่วนมากพระพุทธเจ้าทรงสอนแบบบรรยายในที่มีการประชุมใหญ่ๆ หรือเป็นการแสดงธรรมอบรมประจำวัน เพื่อเป็นการ

ปูพื้นฐานความรู้ความเข้าใจให้แก่ผู้ฟัง ซึ่งอาจเป็นผู้มีการศึกษาอบรมมาแล้ว หรือมีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว เพื่อให้เกิดความชำนาญในเนื้อหา นั้นๆ ให้ยิ่งๆ ขึ้น นับได้ว่าเป็นคนประเภทเดียวกัน และระดับใกล้เคียงกันพอจะใช้วิธีบรรยายอันเป็นแบบกว้างๆ ได้ ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีการสอนแบบนี้ที่พบในคัมภีร์ว่า ทุกคนที่ฟังพระองค์แสดงธรรมอยู่ในที่ประชุมกัน แต่ละคนรู้สีกว่าพระพุทธเจ้าตรัสอยู่กับตัวเองโดยเฉพาะ ซึ่งนับว่าเป็นความสามารถอัศจรรย์อีกอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า

3. การสอนแบบตอบปัญหา พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีสอนแบบตอบปัญหาบ่อยครั้งที่สุด และน่าจะได้ผลดีที่สุด วิธีตอบปัญหาของพระพุทธเจ้านั้นมีหลายแบบ คือ ตอบปัญหาที่ควรตอบในที่ที่ ตอบปัญหาที่ฟังตอบอย่างมีเงื่อนไข ตอบปัญหาที่ทรงย้อนถามก่อนตอบ ไม่ทรงตอบปัญหาเลย ตอบเท่าที่เห็นสมควรจะตอบ ไม่ทรงตอบปัญหาที่ให้ร้ายส่วนบุคคล และตอบปัญหาแบบยืนยันไปข้างเดียว

4. การสอนแบบวางกฎข้อบังคับ พระพุทธเจ้าทรงสอนแบบวางกฎข้อบังคับนี้ก็ต่อเมื่อพระภิกษุกระทำความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นปฐมเหตุ แล้วก่อให้เกิดการเล้าลือกันขึ้นในระหว่างพวกภิกษุด้วยกัน หรือพวกฆราวาส พร้อมกันนั้นก็มีการกราบทูลให้พระองค์ทราบ หลังจากนั้นพระองค์จะตรัสเรียกประชุมสงฆ์สอบถามภิกษุผู้กระทำความผิดแล้วภิกษุยอมรับว่าได้กระทำความผิดจริง พระองค์ทรงติเตียนพร้อมกับทรงสอนให้ภิกษุรูปนั้นพึงระวังสำรวมอย่าได้ทำผิดอีกเพราะมันอาจนำความเสียหายมาสู่หมู่คณะได้ ทรงแสดงธรรมกถาที่ทรงเห็นว่าเหมาะสมกับเรื่องนั้นๆ แล้วทรงประกาศในท่ามกลางสงฆ์ให้ทราบโดยทั่วกัน โดยทรงบัญญัติสิกขาบท เพื่อเป็นข้อบังคับให้ภิกษุยึดเอาเป็นแบบแผนในการ

ประพฤติปฏิบัติระยะยาว เพื่อความไพบุลย์แห่งการประพฤติปฏิบัติพรหมจรรย์ต่อไป

5. การสอนโดยการใช้อุปกรณประกอบการสอน พระพุทธเจ้าทรงใช้อุปกรณ์ต่างๆ ในการสอน โดยอุปกรณ์ที่พระองค์ใช้ในครั้งพุทธกาลนั้น ย่อมมีความแตกต่างกันออกไป ซึ่งก็คงแล้วแต่เหตุการณ์จะเหมาะสม จะเห็นได้ว่า อุปกรณ์ที่ทรงใช้เป็นวัตถุสิ่งของที่มีในธรรมชาติ หรือ เครื่องใช้ต่างๆ ที่ผู้คนใช้กันอยู่ อย่างทรงใช้อุปกรณ์จากเรื่องจริงประกอบการสอน ทรงเอากองไฟใหญ่เป็นอุปกรณ์ ทรงใช้วัสดุที่มีอยู่ในพื้นที่มาเป็นอุปกรณ์

6. การสอนแบบถามปัญหากับผู้ฟัง พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยการถามปัญหากับผู้ฟังโดยตรง ซึ่งมี 2 ลักษณะ คือ ทรงถามด้วยมุ่งให้ผู้ฟังตอบปัญหาเอง และทรงถามปัญหาโดยมีจุดมุ่งหมายที่จะตอบเอง

พุทธวิธีเทคนิคการสอน

1. การยกเอานิทานต่างๆ มาเป็นอุทาหรณ์ พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยการยกเอานิทานหรือเรื่องราวต่างๆ มาเป็นส่วนประกอบ ซึ่งเรื่องราวเหล่านั้นอาจไม่ได้เกี่ยวข้องกับพระองค์หรือผู้ฟังก็ได้ ทั้งยังอาจเป็นนิทานหรือเรื่องราวที่ผู้ฟังรู้จักดีอยู่แล้วก็ได้ ดังนั้น การยกเอานิทาน เพื่อให้ผู้ฟังเห็นภาพต่างๆ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

2. การใช้อุปมาอุปมัยในการสอน พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยการใช้อุปมาอุปมัยก็ต่อเมื่อพระองค์ได้ทรงสอนถึงอรรถธรรมต่างๆ แก่ผู้ฟัง เพื่อจะได้ให้ผู้ฟังรู้และเข้าใจในสิ่งที่ทรงสอนนั้นๆ ให้ยิ่งขึ้นไป สิ่งที่พระองค์ได้ยกมาเป็นข้ออุปมาอุปมัยนั้นส่วนมากแล้วมักจะเป็นสิ่งที่ผู้ฟังรู้จักดีอยู่แล้ว กล่าวคือ เป็นการยกสิ่งที่เป็นนามธรรมทำให้คนสามารถ

เข้าใจได้ในรูปธรรม หรือแม้เปรียบเทียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้เนื้อหาหนักแน่นขึ้นซึ่งมักมีคำว่า ฉั้นใดฉั้นนั้น เสมอ

3. การลงมือทำเป็นตัวอย่าง พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยการลงมือปฏิบัติให้เห็น ซึ่งเป็นวิธีสอนที่ดีที่สุดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะในทางจริยธรรม คือ การทำเป็นตัวอย่างเป็นการสอนแบบไม่ต้องกล่าวสอน เป็นทำนองการสาธิตให้ดู แต่ที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำนั้น เป็นไปในรูปแบบที่ทรงเป็นผู้นำที่ดี การสอนโดยทำเป็นตัวอย่าง ก็คือ พระจริยวัตรอันดีงามที่เป็นอยู่โดยปกตินั่นเอง

4. การใช้ภาษาเล่นคำต่างๆ พระพุทธเจ้าทรงใช้นุสสาสนีปาฏิหาริย์สอนบ่อยครั้งและอาจถือได้ว่าเป็นวิธีที่ดีที่พระองค์ใช้สอนมากที่สุดอีกวิธีหนึ่ง ซึ่งพระองค์จะต้องใช้ความสามารถทางด้านภาษา และปฏิภาณเป็นอย่างมาก โดยการเล่นภาษาและเล่นคำเป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ จะเห็นได้จาก เมื่อมีผู้ใดทูลถามปัญหาเป็นคำร้อยกรอง พระองค์ก็ทรงตอบเป็นร้อยกรองไปทันทีทำนองกลอนสด บางทีเขาทูลหรือกล่าวข้อความโดยใช้คำที่มีความหมายไปในทางไม่ดีไม่งาม พระองค์ก็ตรัสตอบไปด้วยคำพูดเดียวกันนั่นเอง แต่เป็นคำพูดในความหมายที่ต่างออกไป คือ เป็นฝ่ายดีงาม คำสนทนาโต้ตอบแบบนี้มีรสอยู่แต่ในภาษาเดิมแปลออกสู่ภาษาอื่นย่อมเสียรสเสียความหมาย และทรงเล่นภาษาต่างๆ คือ ทรงกลับภาษาร้ายกลายเป็นดี ทรงใช้ภาษาเพื่อมนุษยสัมพันธ์ที่ดี ทรงใช้ภาษาที่เข้าใจได้ง่าย ทรงใช้ภาษาและความหมายของผู้ฟังเป็นหลัก ทรงผสมผสานเนื้อหาที่พระองค์ทรงสอนเข้ากับเรื่องราวของผู้ฟัง และทรงสอนโดยวิธีให้ความหมายใหม่แก่ถ้อยคำที่ผู้ฟังคุ้นเคยอยู่แล้ว

5. การเลือกสรรผู้ที่จะสอน พระพุทธเจ้าทรงเลือกบุคคลที่จะสอนตามแต่ความเหมาะสม ซึ่งแต่ละคนนั้นมีวิธีสอนไม่เหมือนกัน บางทีพระองค์ทรงใช้ญาณพิเศษพิจารณาตรวจดูพื้นฐานจิตใจของผู้ฟังก่อนลงมือสอน กล่าวคือ ทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ หมายความว่า ผู้ที่พระองค์จะเสด็จไปแสดงธรรมโปรดเกือบจะกล่าวได้ว่าแทบทุกครั้ง ที่พระองค์ทรงกระทำเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่าพระองค์ทรงมุ่งสอนให้เกิดผลได้อย่างแท้จริง และทำให้พระองค์วางแผนการสอนได้อย่างถูกต้องและแม่นยำ อีกทั้งทรงเลือกสอนตามจริตของผู้ฟัง หรือความเคยชินของแต่ละบุคคลโดยเฉพาะความชอบใจความถูกใจของแต่ละบุคคลเป็นที่ตั้ง กล่าวคือ รากจริต โทสจริต โมหจริต วิตกจริต สัททจริต และพุทธรจริต และทรงสอนตามภูมิปัญญาและภูมิหลังของผู้ฟัง ในกรณีกับผู้ฟังเป็นคนมีสติปัญญาดี ซึ่งเป็นผู้สามารถจะรับรู้ธรรมชั้นสูงๆ ได้แล้ว พระองค์จะทรงแสดงธรรมชั้นสูงเลย และมักจะได้ผลดีเสมอ แต่หากผู้ฟังเป็นผู้มีปัญญาน้อย พระองค์ก็ทรงสอนแบบค่อยเป็นค่อยไปเพื่อให้ผู้ฟังได้ปรับตัวในการเรียนรู้

6. การใช้ความยืดหยุ่นในการสอน พระพุทธเจ้าทรงสอนผู้ฟังโดยไม่คำนึงถึงเรื่องการยึดติดในเกียรติยศชื่อเสียงเลย ทรงตัดความมีเกียรติยศชื่อเสียงและลดละทิวฏฐิลงให้มากที่สุด ทรงมุ่งหวังความสำเร็จแห่งการสอนเพียงอย่างเดียว โดยไม่กลัวเสียพระเกียรติยศ ไม่ทรงกลัวที่จะถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้พ่ายแพ้ ทรงให้การยอมรับและยกย่องเมื่อผู้ฟังมีความสามารถดี บางคราวสมครวชมก็ทรงชม และผ่อนผันตามบ้าง

7. การแก้ปัญหาเฉพาะหน้า พระพุทธเจ้าในฐานะที่เป็นครูสอนย่อมเป็นธรรมดาที่จะต้อง

ประสบปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า แต่พระองค์ก็ทรงแก้ปัญหาเหล่านั้นด้วยปฏิภาณไหวพริบที่ประกอบด้วยหลักการและวิธีการ รวมทั้งอุบายวิธีต่างๆ ตามความเหมาะสมมาใช้เป็นครั้งคราวไป

8. การให้รางวัลและการลงโทษ พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้สอนทั้งเทวดาและมวลมนุษย์ด้วยอาศัยพระกรุณาคุณเป็นที่ตั้ง เพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในการสอนแต่ละครั้ง การให้รางวัลและการลงโทษต่อผู้ที่ทำดีและทำไม่ดี ก็เป็นวิธีสอนอย่างหนึ่งที่พระองค์นำมาใช้ การที่ทรงประทานรางวัลให้แก่ผู้ฟังที่สมควรได้รับรางวัลเพื่อเป็นการชี้ให้เห็นว่า เขาทำได้ดีควรที่ผู้อื่นจะยึดถือเป็นแบบอย่าง และอีกอย่างหนึ่งก็เพื่อที่จะส่งเสริมผู้ทำความดีอยู่แล้วให้ทำดียิ่งๆ ขึ้นไป จะเห็นได้จากทรงมอบตำแหน่งเอตทัคคะ คือ ตำแหน่งที่เป็นเลิศในแต่ละทางให้แก่เหล่าสาวก อีกอย่างทรงลงโทษผู้ฟังในรูปแบบต่างๆ โดยใช้หลักวินัยบัญญัติ เมื่อผู้ใดล่วงละเมิดก็เป็นอันกระทำความผิด ต้องไถ่ถอนความผิดของตน ซึ่งเรียกว่า ปรับอาบัติ

บทสรุปพุทธวิธีการสอนจริยธรรม

1. พระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยเนื้อหาที่ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ผู้ฟัง โดยทรงนำเอาเนื้อหาต่างๆ มาสอน เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจแก่ผู้ฟัง ทรงมีการเริ่มต้นจากสิ่งที่เห็นได้ง่ายไปสู่สิ่งที่เห็นได้ยาก หรือสอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม สอนลุ่มลึกไปตามลำดับ สอนให้ผู้ฟังรู้ถึงเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น สอนตรงตามเนื้อหาต่างๆ สอนมีเหตุมีผล สอนเฉพาะในสิ่งที่จำเป็นและเหมาะสมกับผู้ฟัง สอนในสิ่งที่เห็นประโยชน์ สอนอย่างรับรองผล และสอนครบตามหลักคำสอนของศาสนา 9 ประการ

2. พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีสอนที่เหมาะสมกับแต่ละคน โดยทรงคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล ทรงปรับรูปแบบการสอนอยู่เสมอ คำนึงถึงความพร้อมของผู้ฟังเป็นเกณฑ์ เปิดโอกาสให้ผู้ฟังแสดงความคิดเห็นได้อย่างเสรี พร้อมกับแนะนำให้ผู้ฟังลงมือปฏิบัติธรรมด้วยตัวของเขาเอง ให้ความสนใจต่อผู้ฟังเป็นรายๆ ไปและทรงเปิดโอกาสแก่ผู้ฟังที่ด้อยโอกาสและทุพพลภาพ

3. พระพุทธเจ้าทรงมีลีลาการสอนที่เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพแวดล้อม โดยพระองค์ทรงรู้จักการเริ่มต้นในการสอน การสร้างบรรยากาศในการสอน สอนมุ่งไปสู่หลักเนื้อหา สอนโดยเคารพสอนโดยอาการอันสุภาพ สอนด้วยความละมุนละม่อม สอนด้วยวิธีการที่รุนแรง และสอนอย่างประนีประนอมขออภัย

4. พระพุทธเจ้าทรงปรับรูปแบบการสอนให้เหมาะสมกับสถานการณ์และผู้ฟัง โดยทรงจัดรูปแบบการสอนตามจริตของผู้ฟัง คือ ทรงสอนแบบสนทนา หรือแบบธรรมสาส์กัจฉา แบบบรรยายแบบตอบปัญหา แบบวางกฎข้อบังคับ แบบยืนยันไปข้างเดียว แบบแยกแยะประเด็นต่างๆ ให้ชัดเจนแบบปฏิบัติจรรยา คือ ย้อนถามคำถามต่อผู้ฟังอีกครั้งหนึ่งก่อน แล้วค่อยตอบแบบหยุดพักปัญหาไว้ และสอนแบบยกอุปมาอุปมัยขึ้นมาเปรียบเทียบ

5. พระพุทธเจ้าทรงใช้กุศโลบายที่ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการสอนแต่ละครั้ง กล่าวคือ การยกตัวอย่างมาประกอบการสอน ใช้อุปกรณ์ต่างๆ ลงมือปฏิบัติเป็นตัวอย่างให้ผู้ฟังเห็นดีด้วยแล้วเอาตาม ใช้ภาษาเล่นคำต่างๆ เพื่อให้ผู้ฟังเกิดปัญญาขึ้นมา เลือกสรรบุคคลที่จะทรงสอน รู้จักใช้จังหวะและโอกาสอันเหมาะสม มีอุบายอันยืดหยุ่น และทรงประทานรางวัลให้ผู้ฟังที่ทำดีและลงโทษ

ผู้กระทำผิดตามสมควรแก่ฐานะ

จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการสอนจริยธรรมที่หลากหลาย เพื่อความเหมาะสมแก่บุคคลและสิ่งแวดล้อม ซึ่งเราสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับการสอน หรือการปลูกฝังจริยธรรมแก่สังคมในปัจจุบันได้

เอกสารอ้างอิง

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). 2532. **เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อัมรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ป.

พระมหาแหวนทอง ปุณฺณาคโม (บุญคำ). 2540.

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในพระสูตรและพระวินัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย.

พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตญาโณ). 2521.

พระธรรมวินัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย.

วศิน อินทสระ. 2523. **พุทธวิธีในการสอน**.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย.

แสง จันทร์งาม. 2526. **วิธีสอนของพระพุทธเจ้า**.

กรุงเทพมหานคร: บรรณาคาร.

Dr. Prayoon Wongchantra received his Bachelor of Arts in English from Mahamakut Buddhist University, Master of Education in Teaching Environment from Srinakharinwirot University, and Doctor of Philosophy in Environmental Education from Mahasarakham University. He is currently an Environmental Educator in the Faculty of Environment and Resource Studies, Mahasarakham University.